

A nemzet-ragasztó magányossága

Első közelítés Csoóri Sándorhoz

Németh László valamikor 1966-ban előadást tartott a veszprémi Kisfaludy Klubban. (Sok mindent elárul, hogy szövegét csak jó évtized múltán és két évvel a szerző halála után, 1977. októberi számában közölte az *Új Írás*, kötetben az életműsorozat 1980-ban kiadott, *Utolsó széttekintés* című kötetében olvasható.) „Nálunk a nemzetet összetartó közösségi erőkben van a lazulás” – mondja. „A [...] felismerés, melyre tulajdonképpen egész pályám épült, hogy az olvadóban levő ragasztóanyagot, ha lehet, hát csak a megfelelő magyar műveltséggel lehet pótolni, megerősíteni.”

A nemzet-ragasztó – ez volt a címe ennek az írásnak (nevezzük nyugodtan esszének).

Korszakos szóalkotás született, tehetnénk hozzá némi túlzással.

1983 áprilisában, amikor Illyés Gyula meghalt, ezzel a Németh Lászlótól kölcsönvett címmel merészeltem hosszabb búcsúztatót írni, 32 éves fejjel, igaz, az akkori vidéki sajtó egyik legszínvonalasabb lapjába, a szegedi *Délmagyarország* hétvégi mellékletébe. Ha ifjonti hévvel is, de nyilván kapizsgálhattam már: csak különleges esetekben különleges magyaroknak jár ki ez a cím, nyomtatásban pláne. Németh Lászlónak, Illyés Gyulának. És Csoóri Sándornak. Előbbiekkel soha nem találkoztam, utóbbit jól ismertem. Előbbiek nemzeti klasszikusok, utóbbi máris azzá lett. A személyesség, az emlékek, az élet keserédes valóságában megélt élmények sokasága azonban túlmutat mindenféle felszínes analógián és talmi tiszteletkörön: az Illyés után átvett stafétabot – és cím – komolyabb körbepillantásra, mélyebb vizsgálódásra kötelez. A mi generációnk nemzet-ragasztójához illőre, méltóra.

*

Azt nem tudom, mikor hallottam-olvastam először róla, azt viszont igen, személyesen hol ismertem meg – Szegeden, Pordány Lászlóéknál –, de az igazán fontos nem ez. Nem sokkal megismerkedésünk után, valamikor 1988 elején

DOMONKOS LÁSZLÓ (1951) író, közíró, esszéista. A RETÖRKI munkatársa.

előadást tartott a szegedi egyetemen József Attiláról. (Lehet, hogy a „központi téma” más volt, a magyar költészet ilyen-amolyan szempontok szerint, de hogy időben-hangsúlyban Attila állott erőteljes határozottsággal a középpontban, az biztos. Képpalkotása, egyetemessége-magyarsága, népi szürrealizmusa. Satöbbi.) Valószínűleg ekkor, „élőben” szembesültem az Első közelítés Németh Lászlóhoz című, *A félig bevallott élet* 1982-es kötetében található esszé „látomásos tudás”-kitételének – Németh helyett éppen Csoórirra vonatkoztatható igazságának mélyebb, plasztikusabb, torkon ragadóbb valóságával. Azt hiszem, akkor – még mindig 40 alatt – értettem vagy inkább érezhettem meg, mi is igazán az empátia, a beleélés képessége „írástechnikailag” – Csoóri az *Első közelítés*ben Némethről beszélt, Némethtel bizonyított, Némethet méltatta – és közben saját ebbéli képességét alkalmazta – úgy, hogy voltaképpen és akaratlanul mindkettőjüket illetően természetű szuggesztivitásáról győzött meg. Életre szólóan. (Ha van némi érdeme s értelme a nevem mögött olykor olvasható „esszéista” szónak, hát ily módon van, és ennek – NEKI – köszönhető.) Csoóri látomásos tudása ugyanaz, mint amit Németh Lászlóról ír: „Azonosulni kell Berzsenyivel, Széchenyivel, Vajdával, Adyval, Móriczcal, Tamási Áronnal, Veres Péterrel, hogy az általuk képviselt szellem az ő személyiségén átszűrődve egy összefoglaló szellemben: a nemzet kultúrájába tagolódhasson bele. „És azonosulni kell a Magyar apokalipszisben a Don mellett poklokat szenvedett magyar bakákkal, azonosulni kell a dudásként pokolra ment legeslegnagyobb magyar költővel, azonosulni kell Dózsával és a Gácsországból tűzön-vízen hazaigyekvő huszárokkal, Nemeskürty Istvánnal és Bertha Bulcsúval, Szervátiusz Tiborral és Illyés Gyulával, a Sárospatakon végső nyugovóra térő Cs. Szabó Lászlóval és a legférfiasabb magyarként szerelmes párja után haló Lajtós Árpád százados úrral. Hogy ők is valamennyien ama összefoglaló szellemben, a nemzet kultúrájába tagozódjanak – abba a kultúrába, amely máig megmentette és mindig is meg fogja menteni a magyarságot, lett légyen mégoly veszélyeztetett. (Most is, más-kor is.)

Emlékszem, hallgattam a tizenhét éves korom óta lelkem legmélyét jelentő József Attilával azonosuló Csoórit, és a kezdeti fulladozó lélegzetvételek és enyhébb gyomorgörcsök után furcsa nyugalom szállt meg, azóta is csak nagynéha érzek hasonlót. Nem, nem megnyugvás volt ez igazából. Inkább valamiféle csöndes visszahúzóadás hűsítő-lassító-szilárdító eluralkodása, nem tudatosan, de nagyon-nagyon jól érezhetően. Ennek verbális lényegét is alighanem ő mondta ki, éppen tíz esztendő múlva, 1998 elején, közvetlenül feleségem halála után, oldalamon egy két- meg egy öt éves gyerekkel, de beletelt még vagy újabb másfél évtized, mire igazából megértettem (vagy megérteni véltem): felhívott, „ne mondj semmit”, mondta, mielőtt egy szót is kinyöghettem volna, „most olyan helyzetbe kerültél”, folytatta azonnal, „amibe az ember vagy beleroppan, vagy megacélozódik. Gondolok rád” – és letette a kagylót.

Ilyen hívást éppúgy nem lehet elfelejteni, mint azt a József Attila-méltatást sem, az *Első közelítés Németh Lászlóhoz* tükrében. Ebben a tükörben most feliratot

ró az a nehezen meghatározható, furcsa nyugalom. Ezt: első közelítés Csoóri Sándorhoz.

*

Ugyan mi is lehet az első közelítés Csoóri Sándorhoz? Nemcsak a legfontosabb – a lególomsúlyúbb, legnehezebb kérdés is ez. Azonos Németh László meghatározásával a magyar irodalom, a magyar szellem mindenhatóságáról és azonos *A végtelenség érzetében* megfogalmazottakkal: „Az igazságok [...] nemcsak visszahúzódnak az irodalomba, hanem – családi életet élve – újabb igazságokat szülnék. Bevallom, mámorító érzés, amikor épp írás közben ébred rá valamire az ember, és azt meg is tudja fogalmazni. Az írás ilyenkor a legférfiasabb cselekedet maga.”

Itt, errefelé kezdődhet minden. A közeledés, a közelítés hogyanja-mikéntje. A Németh László-féle, az illyési nemzet-ragasztó irányába történő elindulás.

„Körülbelül hárommillió magyar él az ország határain kívül, nemzetiségi sorban. [...] A háborúk utáni békeszerződések mindenféle látszatjogokat biztosítottak számukra, hogy ezt a meghasonlósos életet elviselhessék. Mára ezeket a látszatjogokat az utódállamok sorra megszüntetik. Nemzeti céljuk a kisebbségi magyarság teljes asszimilációja. [...] Írhat-e az író magyarul büntudat és kétségbeesés nélkül, miközben tudja, hogy azért a nyelvért, amelyen ír, embe-
reket megaláznak, és csöndes lelki halálra ítélnék? [...] A közvetlen kétségbeesés is ösztönöz: hátha tudok anyanyelvemen – magyarul – olyan mondatokat írni, amelyek a megbénítottak helyett is beszélhetnek. És hogy ne csak a halottaknak higgyük el ismét az élet érthetetlen és szörnyű igazságait.”

Ezt a fajta férfiaságot, ezt a magyarközpontú, héroszian önfeláldozó alapállást nem bocsátották, nem bocsátják meg neki soha, miként Németh Lászlónak vagy Illyésnek sem. (Ne is bocsássák.) Így érkezünk el a szétszakított nemzet gyötrelmeit hordozó, zámolyi születésű magányos férfi közelébe, aki ott áll a régi örök-egy ország közepén, iszonyúan fúj, süvölt körülötte a szél, néha kinyújtja a karját, hogy megkapaszkodjék, azután látja, hogy mégsem nagyon van kibe, hát áll tovább, mert mást nem tehet, mint Luther és mint Németh és mint Cs. Szabó és mint mind-mind a többiek.

Még csak nem is jelképesnek – szükség-, sőt törvényszerűnek vagy egyszerűen csak természetesnek – tekintettük, hogy 1991 januárjának végén szegedi lakásunk, a Hajnóczy utca 33. szám alatti tetőtérbeépítés vendégeként két elszakított terület képviselője is üdvözölhette – alighanem Vicei Károly, a titói hatalom által kétszer is bebörtönzött délvidéki író és a kiváló kolozsvári művészettörténész, Murádin Jenő is magától értetődőnek tekinthette, hogy Csoóri Sándort fogadva Erdély és a Délvidék is jelen van, ha úgy tetszik, a házigazdával és feleségével együtt fogadja. Reményeink szerint úgy, ahogyan a nemzet-ragasztót illik és kell. Emlékszem – Jenő fényképe is erről tanúskodik – közvetlen közelében ültem, mondtam-mondtam, nyilván még vitatkoztam is, a fél éjszakát átbeszélve, talán még a szintűgy jelen levő Czine Mihálynál is többször

koccintgatva (ez pedig nagy szó). Derűs volt a tekintete, kicsit merengő, valami fölfoghatatlan belső meggyőződés diktálta állhatatosságot és eltökéltséget tükröző – de most, újra a képet nézegetve, az jut eszembe, amit Féja Géza írt Tamási Áron egyik képéről: talán csak ravatalán látta ennyire szépnek és befejezettnek az arcát. Én ugyan nem láttam Csoóri arcát a ravatalon – de tudom, hogy ugyanilyen volt.

*

A hetvenes évek második felétől a kilencvenes évek második feléig tartó jó húsz esztendő Csoóri Sándor igazi kora. Furcsa és minden látszat ellenére mindvégig hallatlanul izgalmas korszak ez a legújabb kori magyar történelemben – és nem is elsősorban a személyes megéltés közvetlen (bár persze elkerülhetetlenül torzító-szubjektívizáló) élményeinek tolakodóan éles kontúrjai miatt. Ami történt, paradox módon a szinte teljes és tökéletes „semmi sem történik” éktelen eseménytelenségéből, az „1978-ban, lubickolunk a langyos tóban” idegesítően ostoba-felszínes konstellációjából – pontosabban: mindennek manipulatív lát-szatából – indult és érkezett el 1987-88-89-90 sorfordító éveigi. A hetvenes évek második fele a 75 nyári, nagy dérrrel-dúrral beharangozott, felfokozott várakozásúvá pumpált helsinki biztonsági és együttműködési értekezlet záróokmányának minden létező korabeli európai „fejest” demonstratív felvonultató aláírásának görögtűzével kezdődött, majd a szovjet terjeszkedés addig álságos-rejtőzködő, 79 legvégén az afganisztáni invázióba torkolló kiteljesedésébe és a nyugat mindinkább fokozódó – nagyjából 2015-2016-ra tetőződő – elhülyülésének időszakába vezetett. Az úgynevezett detente, vagyis az „enyhülés” politikája az ostoba semmittevés, a konformista korlátoltság és a gyáva meghunyászkodás szép, demokratikus szólam-alsóneműkbe csomagolt, csábos együttesét jelenti, kóbor búsmagyar értelmiségiek ama „langyos tóban” elkeseredetten mormolhatják a borospoharat szorongatva, hogy „ezek majd akkor ébrednek föl, ha az oroszok ott masíroznak a Champs Élysées-n, a Diadalív alatt, mint annak idején Hitlerék”. És közben Vörös Brigádok és RAF – mind szélsőbalos, nem fura? –, Ceaușescu már pontosan olyan, mint tíz évvel később, főstrázsája, Pacepa tábornok ekkor lép le, és Budapesten Nyilasi meg Törőcsik futballja meg az argentinai vébé már-már nosztalgiákat idézne nem is túl régen tovatúnt idők után, akárcsak Komlós János (ezredes) és a színházzsakértő Várad György (örnagy) összevont szemöldökű, szúrós-gyilkos ávós tekintete a televízióban vagy Hofi Géza bon mot-ja: „Magyarországon az egy főre eső bunkó két fő.”

Ebben az esztendőben írja: „Magyarországon most csönd van, béke van. Azt mondják, a legkisebb zűrzavar is árulás. Közép-Európa legnyugalmasabb szigete vagyunk. Azt mondják, ez a szerencsénk. [...] Minden bizonnyal. Az érem egyik fele tehát kezd megfényesedni. [...] Csakhogy a szellem mindig másként építkezik, fejlődik, mint az ipar. Gyakran akkor képes a legnagyobb erőfeszítésre, amikor a bizonytalanság vagy a megrázó üresség szakadék peremére érkezik. Azért van szüksége a veszélyre, hogy ne vehessék el tőle a felelősséget.

Mindig összerándulok, ha azt hallom, hogy az elmúlt évtizedekben a szocializmus a közismert törvénysértések ellenére is fejlődött. [...] Önmagával egyetlen tettet se lehet igazolni. Ismerjük a fölépült ház példázatát, amelyben a tulajdonos éjszakáról éjszakára rosszat álmodik. Talán a múltja miatt? Talán a jövője miatt?” (Születésnap feljegyzések – in *Nomád napló*, 1978.)

Elment a falig. Sőt, azon túl is.

Az, amit Németh László követelményvallomásként megfogalmazott – „az irodalmat iparkodtunk azzá a ragasztóanyaggá tenni, amely a hely kívánta új gondolkodásmóddal kapcsolja egybe az értelmiségen át a széthulló nemzetet” –, élő, eleven, napi valóság és nekünk óriási olvasmányélmény Csoóri minden megnyilatkozásában. Annyira ebbe az irányba helyezte, annyira erre a pontra hegyezte mondandóinak egész, sok tonnányi súlyú rakományegyüttesét, hogy aki figyelt, csak levegő után kapkodhatott: mi jöhet még? A Duray-előszót követő szégyenteljes Hajdú János-válasz után már senkinek szemernyi kétsége sem lehetett afelől, hogy a *Beszélő* köre, a szociológusok belvárosi társulata mellett igenis egyre erőteljesebben, egyre markánsabb kontúrokkal él, lélegzik és mozdul egy másik ellen-Magyarország is – és bár soha senki nem mondta ki, nem is nagyon érzékeltette, mégis mindenki sejtette, tudta, a génjeiben hordozta: ennek Csoóri a vezércsillaga. (Nyilván ezért, nem véletlenül aposztrofálták oly gyakran „Csoóriéknak” a népieket.)

A rendszerváltozás kezdetét, 1987-88-at megelőző évtized úgy érkezik el, hogy – Zelnik Józsefet idézve – „volt Magyarországon egy ember, akihez bármikor fel lehetett menni, ha valahol valami rossz történt. Ha kirúgtak vidéken egy népművelőt, ha el kellett juttatni titkos utakon Erdélyből Afrikán keresztül Amerikába egy negatívot, ha nem engedtek gyártani egy gyógyszert, ha nacionalizmusnak nevezték a népművészetet, ha kirúgással fenyegettek egy tisztesegebb szerkesztőt, ha bármivel megaláz valakit a fennálló hatalom, és főleg azzal, ha meg lehetne valósítani valami jó ügyet. Ilyenkor jó Balassi-Csoóri kapitány nyeregbe pattant, jobban mondva kocsiba ültünk (engem akkor neveztek el célszemélyként Zorrónak), és jó társakkal, Kiss Ferencsel, a kitűnő irodalomtörténésszel, Nagy Lászlóval és másokkal portyázni indultunk. Csak ámultak az ügynökök, a mára ‘minden tiszteletet megérdemlők’. Mi meg mostuk a gyalázatot.”

Úgy a nyolcvanas évek közepére, a kecskeméti Forrásból derék káderek által zsilettpengével (bizony!) eltávolított *Egy nomád értelmiségi* és a már emlegetett *Kapaszkodás a megmaradásért* után, midőn már ezek a Csoóri-írások is szamizdatként terjengenek (nem a Galamb utcai, rémes nevű „szamizdat butik” aktivistáinak jóvoltából, de nem ám!), amikor már izmosodik a harcostársak köre – és amikor (úgy 84–85 körül) ama bizonyos fővárosi körök már mind gyakrabban emlegetik „Csoóriékat”, a komplexusos kór pedig verselményszörnyet ellik (Spiró: *Jönnék*): a vetés kezd beérni. A Zelnik József által használt többes szám kuruc portyái a szabadságharc győzelmét eredményezik. (Akkor egy darabig legalábbis nagyon úgy látszott.)

Abban a gyönyörűségeken izgalmas 1988-ban, az igazi magyar „csodák évében” jártam először a Keleti Károly utca 38.-ban, ahol minden, de minden megdöbbenően olyan volt, ahogyan nagyszerű interjújában annak idején Bertha Bulcsú megírta. A 80 huszár egyik szereplőjével, az Erdélyből áttelepült és szülővárosomban élő színésszel toppantunk be azon a rekkenő nyári napon – nagysokára, már estefelé, indulás előtt dedikált először nekem, az alig esztendeje, 87-ben megjelent könyvét (*Készülődés a számadásra*) – „megkülönböztetett rokonszenvvel és biztatással” –, úgy érkeztem haza, mintha Kossuth-díjat kaptam volna. Az MDF, akkor már csakis és kizárólag az MDF volt a főszereplő, a szerveződés és az alig egy hónap múlva rendezendő második lakiteleki találkozó, no meg az általunk szervezendő október elsejei demográfiai fórum, az első nagy vidéki sereglés. Három évtized sem múlt el azóta, de már legalább azt tudjuk, mivé olvadt a tavalyi hó. Utolsó földi beszélgetésünkön – nyolcvanadik születésnapján Ürömmön meglátogatván, 2010 februárjában – sem nagyon ejtettünk szót az Antall Józsefen át Dávid Ibolyáig és Bokros Lajosig vezető csodás híd ívéről, bármennyire is feledhetetlen, hogy 89. novemberi kilépésem után ő volt az, aki több ízben kapacitált: vissza kellene mennem, csak így lehet, szükségünk van, szükségünk volna egymásra. Mikor megtettem, és 91 decemberében végérvényesen kirúgtak, egy elsőhajtott „hihetetlen”-t leszámítva nem kommentált. Így érkeztünk el Ürömig azon a 2010-es februári délelőttön...

A világszövetség elnöki tiszte. A nemzet-ragasztói beteljesülés. 1992. augusztus 19., Kongresszusi Központ. A Magyarok III. Világtalálkozója. Elnöki megnyitó. „Szülőfalum: Zámoly frontfalú lett, s miután az egyhetes harcban a szovjetek elfoglalták a falut, a németek ellentámadása elől kilakoltattak, s menekülésre kényszerítettek mindnyájunkat. S amikor három hónap múltán visszatérhettünk a tizenhétszer gazdát cserélt faluba, kísértet-házak és romok fogadtak minket. Még az udvarra is kémény-téglákon, faldarabokon és gerenda-csonkokon átvergődve juthattunk be. Anyám letette hátibatyuját a romokra, folytak arcán a könnyei, és csak annyit mondott: Történt, ami történt, de együtt vagyunk, együtt a család.”

Akárcsak Kossuth valamelyik beszédekora vagy amikor hadjárata végén Bem 1849 tavaszán bejelenti, hogy „Erdély földje szabad és az önöké” – már könnyes szemek veszik körül. Még az is stimmel, amit az egyik tanú jegyzett föl 49-ben: „az ajtó felől visszafojtott, csodálatos varázsú férfizokogás csuklott”. Hornyik Miklós ül mellettem, de nem merünk egymásra nézni. Körös-körül kalotaszegi viseletbe öltözött, tatáros szépségű lányok-asszonyok, összekeveredve doroszlóiakkal, sárköziekkel, székelyharisnyás, bajuszos férfiakkal, torockóiakkal és moldvai csángókkal, palócokkal és gyimesiekkel, zoboraljaiak hajdúságiakkal, bácskaiak gömöriekkel, amott burnuszos, csokoládébarna magyarabok. Berzsenyi is megérkezett: „Toldulva jönnek bajnoki népeink: / Erdély kegyetlen székelyi, a fene / Hajduk, az áldott tér mezőkben / Megfeketült haragos kunokkal...”

Nemzet-ragasztó a zeniten. Alighanem életének csúcsára ért. De a nemzet-ragasztói lét legtömörebb, legplasztikusabb, többszörösen jelképes kifejeződése,

manifesztuma is előttünk áll. Az így vagy amúgy meghasonlósos életűek pedig kihúzhatták magukat, s egy öreg Fejér megyei parasztasszony példázattörténetéből a nemzet, a haza tényleg szent családjában érezvén magukat, hihették, tudhatták: összetartozunk. Szétszakíthatatlanul.

Érhet-e el, tehet-e többet fajtájáért egy írástudó?

*

Patinás cukrászdák ritkán számítanak életutakat eldöntő, sorsokat meghatározó helyszíneknek. A Gerbeaud sarokasztala, ahová Csoóri Sándor hívott valamikor 1992 januárjának vége felé, jómagam és családom életét egyaránt alapjaiban megváltoztató történések forrásvidéke lett. („Nemsokára indul a világszövetség lapja. Tudnál te a Hornyik Miklóssal együtt dolgozni?” Dadogtam, önkívületben: persze, persze, hát már a hogy fenébe ne...” De akkor fel kell adni a szép szegedi lakást, László.” Sebaj, sebaj, motyogtam.) Az ilyesféle fejleményekre szokták mondani, hogy a szálakat szövik a párkák, meg hogy a végzet bábjátéka. Attól tartok, jóval egyszerűbb és egyneműbb törvényszerűségek működhetnek itt: véletlenek még a rendszerváltozások magyar világban sincsenek. A közös akaratok időnkénti egymásra szervülése, periodikus, de tulajdonképpen permanens összefonódása él és hat, ennyi az egész. (Valószínűleg ilyesmiktől mozdul előre ez a Kárpát-medencei világ. Ha mégoly gyötrelmesen is.) Csoóri Sándor úgy állt – Sára Sándorral, Kiss Ferencsel, Zelnik Józseffel, Bíró Zoltánnal és többi küzdőtársával együtt – nemzedékem, a tíz-tizenöt-húsz évvel fiatalabban előtt, hogy szelíd mesteri kezükkel nem támogattak-segédkeztek: egy-két óvó mozdulattal „elhelyeztek”, úgy is mondhatnám, helyzetbe hoztak bennünket: hic Rhodus, hic salta, szóltak halkán, aztán az ember vagy ugrott, vagy nem, ha elvétette, vagy ha nem vitte át a lécet, az ő baja volt, úgy kellett neki, ők csöndben, szelíden elvonultak, legföljebb futólag kicsit visszaneztek, de haladtak tovább, korrektúrákat vagy kéziratokat javítva vagy előadásokat tartva, vagy sörözőkben ülve-szervezkedve, mi meg ezután, ha tudunk, segítsünk magunkon, imígyen tudvalevően az Isten is megsegít. Ez a közvetett-szemérmes metodika, aminek emberi nagyszerűségére és páratlan nemességére nem csekély mértékben az *Iskola a határon* hatására jöttem rá („igazán kinyalhatják a fenekemet, de ha ez a vén marha most beesne a vízbe, utána ugranék. Nem is a két szép szeméért. De hát össze vagyunk kötözve...” Satöbbi. Igen. Így valahogy), igen, ez volt alapvető jellemzőjük. No meg – Csoóri Sándorhoz közelítve még mindig – még az is, hogy „szükségem van az ifjúságra, / mint útlevele az utazónak; / hogy minden magányt leromboljak; / a szátokra, hogy a megromlott / igazságokat porba köpjem”. Mert a minden magányt lerombolni akaró férfiú magánya eközben gigászi, még ha egy darabig nem is nagyon venni észre. (Attila helyette mondta ki: „Egyedül voltam én sokáig. / Majd eljöttek hozzám sokan. / Magad vagy, mondták; bár velük / voltam volna én boldogan.”)

Csoóri Sándor úgy lelte meg hazáját, hogy – miközben a József Attila-i csodatisztaság bujdosó kurucként lüktetett benne – ember és árnya a Kádár-kor és a

rendszer váltásos idők Magyarországon a rendszerellenes rebellis – később az antiszemita közellenség – a kikeltetett „csoórizmusok” óriás paravánjaival szinte láthatatlanná tette, el akarta rejtetni az igazi képet látni akarók elől. Mint Gárdonyinál Zéta, a láthatatlan ember, akiről senki sem tudja, hogy egyetlen, nagy és mindennél varázslatosabb szerelme van, Emőke, a hun lány, az elérhetetlen, a mindenek fölötti. Őt kereste, őt látta mindenütt, őt szólongatta, őt temette és őt szolgálta. Aligha véletlen, hogy éppen nő mondja ki róla – régi kedves barátném, Kövesdy Zsuzsanna, ritkaszép búcsúztatójában –, hogy „különös képessége volt, hogy a szíveket megnyitotta, neki bármit el tudtunk mondani azzal az akolmeleg bizalommal, amely csak az egy vérből valók sajátja”. Ebben a hajszálpontos, gyönyörűen találó megfogalmazásban ott van a költészet mirákuluma: a rendíthetetlen tény, hogy ha volt valaki igazi, tízezer százalékos „költői személyiség” ebben a hazában, hát akkor ő. Hornyik Miklós megbocsájtó bosszúsággal emlegette nemegyszer, hogy midőn a világszövetség lapjának ilyen-olyan gondjairól tájékoztatta az elnök urat, tanácsot-eligazítást kérve – az többnyire szép metaforákat mondott, ami, valljuk be, az adott helyzetben nem tűnt éppen kielégítőnek. Ám ugyanilyen bizonyíték időnkénti megdöbbenő naivitása, jóhiszeműsége és az azt kihasználók siserehada is, egészen a legutóbbi időkig. Ilyen az abszolúte poétai alkat, a vérbeli, igazi költő(i) személyiség – a maiak, a kortársak közül talán csak Vári Fábrián Lászlót és Buda Ferencet érzem ehhez valamennyire hasonlónak, többen a nagyon érdemesek közül – hiába nagyon jó költő drága tiszteletbeli bátyám, Döbrentei Kornél vagy a velem igen sok mindent átélt Tari Pista – ők nem Csoóri-módra, nem „Csoórisan” azok. Ez a szinte éterien tiszta költői(es)ség, amely valamiféle – Kövesdyt idézve – „ősi, atavisztikus tudást” jelent az élet dolgaiban, hétköznapi szófordulatoktól az egészen köznapi helyzetekben való megannyi megnyilvánulás sokszor nüanszokra is kiterjedő részleteiig fut, hol szökell, hol szárnyal, hol lassabban kering – kisebb-nagyobb kacskaringókkal bár, de mindig mozogva, és mindig kissé a múzsa szórtelen, légnemű ölébe kapaszkodva, vaskosabb-húso-sabb köznapi dolgok – egy másik igen jó költő, Benjámin László megénekelte igézete helyett. Cs. S., én úgy láttam, az érdekesebb valóságot vérbeli költő módjára állandóan egyféle ábrándos-hús lebegés lágyan fénylő glóriájába fogta és fonta úgy, hogy – igazából (és legyen nagy meglepetés, de fenntartom) a kortárs magyar világban csakis a Csurka Istvánéhoz hasonlítható, kozmikus magányosságával – örökös számadásra készülődve álldogált a magyar univerzum közepén, legendás, aprócska Keleti Károly utcai lakásocskájába húzódva, az öblös, faragott meggyfa szék és a padlón tornyosuló könyvek közé, valahol a magyar Pimodán és a magyar ugar legszélén. Miközben a harmadik, a magyar utat figyelte, kicsit összehúzott besenyő szemmel. Azt az utat, amelyről már a nyolcvanas évek legelején le merte írni, hogy az a kapitalizmus és a sztálinizmussal megterhelt ún. szocializmus zsákutcái közül kikanyargó egérút.

*

2016. szeptember 10-éről 11-ére virradóra rendezték meg a budapesti Fáklya klubban a hagyományos Táncházak Éjszakáját. Néztam, nézegettem a pörgő-forgó párokat, a rengeteg szép, tiszta fiatal arcot, aztán nem álltam meg, kikíváncszott belőlem: odafodultam a páromhoz, „azért a jó Isten áldja meg Csoórit mind a két kezével”, mondtam merengve, „ha ő nincs, ez itt most így mind nem lehetne”. A gondolat másnap, vasárnap (mit tesznek az égiek megint: épp a születésnapomon) tovább izgett-mozgott bennem, 12-én, hétfőn kora reggel aztán meg is írtam, mindjárt el is küldtem. Pár óra múlva váratlanul fölhívott a főszerkesztő-helyettes. „Ezt az írást nekrológnak szántad?”, kérdezte kíváncsian. Miféle nekrológnak, kérdeztem vissza megrökönyödve. „Hát nem tudod? Meghalt Csoóri Sándor.” Valamikor abban az órában, mikor én – már vagy másfél napja rajta jártatva az eszem – éppen azt régi-régi Csoórit idéztem meg fényévekre ragyogó okfejtésével: „Ha visszagondolok most a hetvenes évek elejére, vonuló hátizsákokat látok, vonatozó lányokat, fiúkat Erdély-szerte. Kiszállnak Körösfőn, benéznek Farkaslakára, Korondra. Leugranak autóstoppal egy pusztakamarási lakodalomra, zenét gyűjtenek, fintorgás nélkül isznak a szájról szájra járó pálinkás üvegből, megrészegszenek, halálosan elrontják a gyomrukat, de aztán összeölelözve táncolnak, énekelnek a násznéppel együtt. Volt ebben a megrendült, lázas futkosásban menekülés is. Regényes élet- és cselekvéspótlék az eseménytelen ifjúság kitapétázott mennyboltja alatt. [...] A fiatalok jó részével kísértetiesen az történt meg, mint ami évekkel előbb velem. A táj, a népzene, a népszokások iránt érdeklődő középiskolások vagy egyetemisták a második percben már a homályból előugró történelem sziklafalának ütköztek neki” (*Tenger és diólevél*).

Misztikus meg- vagy ráézés volt-e, ami szeptember 10–12-én történt, netán valami más: ki tudja? Nem is fontos. Gyanítom, sok csillámló mondatának egyike világlott elő megint: „mindig csak a mások halála a fölfogható halál”.

Az elmulasztott utak, a Senkid, barátod, a Láttam arcodat – no meg a fölsorolhatatlan esszék, melyekkel Németh László után, Cs. Szabó és Gombos Gyula társaságában a legnagyobb magyar esszéisták sorába lépett – mind-mind további fejtegetést kívánna, de most, mikor az édes haza szívébe fogadja, már csak az jut szorongva eszembe, amit Szerb Antal írt József Attila halálakor: jelentőségét a magyar irodalomban – nem: a magyar életben! – ma még csak megközelítőleg sem lehet meghatározni. Csoóri Sándor pedig ezt írta *Első közelítés Németh Lászlóhoz* című esszéjének legvégén: „...mibennünk kell igazán helyet találnia. A fejünkben, a hajlamainkban, kíméletlenségünk zavarában. Mert lám, zavartan beszélek róla én is, mint aki mindent tud, sejt, sőt aki tudatni és sejtetni akar róla mindent, de még mindig nem tanult meg az életéről és fölbecsülhetetlen művéről beszélni.”